

ANTONÍN BARTUŠEK

K středověkému osídlení Třebíčska

O zájmu, s jakým se setkávají některé otázky nejstarší kolonisace západní Moravy, ale zároveň i o značné nejistotě, s jakou jsou dosud hodnoceny, svědčí dva články, oba současně uveřejněné v minulém svazku tohoto sborníku. Posuzující každý jinou část obsahu středověkého falsa, tzv. zakládací listiny trebičského kláštera, dospívají autoři k podstatně odlišnému názoru na časové určení vzniku tohoto dokladu¹: kdežto první nepřipouští jeho vznik před rokem 1200², druhý jej klade až do doby po roce 1224³. Diplomatický rozbor ukázal už dříve, že vznik této listiny, resp. jejího falsa, je možno položit teprve na samý skloněk 12. století, ne-li do doby pozdější⁴, její uspokojivá obsahová analýsa však nebyla dosud provedena⁵. Pokud jde o zmíněné poslední dílčí rozbor obsahových souvislostí této písemnosti, je sporné, který z nich je blíže pravdě.

V první řadě je třeba přezkoumat důvody pro časové určení termínu post quem vzniku trebičského falsa, jež Richter datuje k roku 1224.⁶ Z údajů listiny

¹ B. Bretholz, Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, MGH SS, n. s. II, 1923, 260 a týž, Studien zu Cosmas von Prag II, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde XXXV, 692–702. — A. L. Krejčík, O zakládací listině kláštera trebičského, ČMM XXXV, 192–199.

² L. Hosák, Kdy se stala Kamenice u Jihlavy městečkem, Vlastivědný sborník Vysočiny, odd. věd společenských I, 1956, 168–169.

³ V. Richter, Dvě románské stavby na trebičském klášterství, tamtéž, 102–112.

⁴ V. Hrubý, Tři studie k české diplomatice, Brno 1936, 149.

⁵ Pokus o lokalisaci jednotlivých obcí, v mnohém dnes překonaný, podal A. Sedláček, Prvotní nadání trebičského kláštera, ČMM XXXV (1911), 200–207.

⁶ Richter, l. c. 107.

přibyslavické⁷ o přifaření klášterní Nové Vsi k zeměpanským Přibyslavicím a nikoli jako později ke klášterní Červené Lhotě byl totiž vyvozen závěr, že Červená Lhota tehdy ještě asi neexistovala a že vznikla teprve někdy po roce 1224, neboť klášter by v případě existence kostela v Červené Lhotě sotva připustil přifaření Nové Vsi ke kostelu na necírkevním zboží do zeměpanských Přibyslavic. Z toho však ještě nijak určitě nevyplývá, že falsum t. zv. třebíčské zakládací listiny vzniklo po roce 1224, jak se domnívá Richter. Jestliže totiž Červená Lhota, k jejímuž založení došlo podle listiny přibyslavické někdy po roce 1224, není ve falsu třebíčském ještě uvedena, zdá se naopak, že i toto falsum třebíčské bylo sepsáno spíše ještě před jejím vznikem, neboť jinak by v něm byla asi zaznamenána. Avšak ani skutečnost, že podle listiny přibyslavické Klášterní Nová Ves existovala již roku 1224, nemá pro stanovení horní hranice vzniku falsa zvláštního významu, jestliže Nová Ves není ve falsu uvedena pod svým jménem. Richter ji sice hledá pod jiným jménem v oné části třebíčského falsa, kde jsou uvedeny jinak neznámé a dosud jen povšechně do tohoto území lokalisované Dobrkovice, Heklevice a Viprechtice. Ale jestliže byla uvedena Nová Ves roku 1224 v listině přibyslavické už tímto svým jménem, nelze najít dost přesvědčivý důvod, proč by falsátor údajně pozdější listiny třebíčské užil pro Novou Ves ještě označení staršího sídliště, „starší vsi“, dokonce snad tehdy již opuštěné. Bylo by to snad možné za okolností, kdy není vyloučena kontinuita jména, rozhodně však to neplatí v případě Nové Vsi, jejíž jméno je jednoznačným dokladem, že staré a nové sídliště nelze v tomto případě ztotožňovat, neboť mezi nimi není sídlištní kontinuita, ale naopak snad spíše určitá sídlištní oposice mezi novou vsí, založenou novým kolonizačním způsobem na hranicích mezi územím zeměpanským a klášterním, a starým sídlištěm, o němž nelze ani jednoznačně tvrdit, zda vůbec klášteru patřilo. Více světla by snad mohl vnést do celé otázky pomístní název, zachovaný ve tvaru „v Hrdoňovicích“ v katastru obce Nová Ves⁸. Jde patrně o ono starší zaniklé sídliště, jehož jméno nefiguruje v listině přibyslavické, což by mohlo znamenat, že bylo patrně již roku 1224 opuštěné. Protože se však jeho jméno neobjevuje ani ve falsu třebíčském, zdá se, že osada nebyla asi v době své existence zbožím klášterním, nýbrž spíše součástí zeměpanského statku přibyslavického (Hradoňovici?). Za takových okolností by bylo tedy předpokládáno užití jména starší osady pro Novou Ves původcem třebíčského falsa zcela vyloučeno.

I když je obtížné vyjádřit se určitěji o psychologickém východisku středověkého falsátora listiny třebíčské, nejbližší pravdě bude stanovisko, zdůvodňující většinu podvrhů zejména církevně právních snahou sepsat listinu takového ob-

⁷ J. Šebánek, Listiny přibyslavické, ČMM LVII (1933), 1–58.

⁸ F. Dvorský, Vlastivěda moravská, Třebický okres, Brno 1906, 300.

sahu, jaký potřeboval klášter v určitém období svého vývoje s hlediska hospodářského (srv. z obecných dějin církevních otázek t. zv. donací Konstantinových). Zdá se proto — a diplomatická povaha písemnosti to dosvědčuje — že záleželo mnohem méně na stránce formální, obecně právní než na obsahové. Jinak řečeno, v listině, vzniklé za určitých okolností, které se ještě pokusíme vysledovat, byly k určitému datu zaznamenány a jako základní věno kláštera ze starší donace označeny pokud možno všechny obce, na něž si klášter činil nárok a k nimž si v době vzniku falsu zřejmě teprve potřeboval zajistit určitěji vlastnické právo. Protože jsou v této listině uvedeny na př. Oslavany, které patřily klášteru až do roku 1225, aniž je však v ní uvedena Nová Ves, jejíž existence byla k roku 1224 celkem bezpečně prokázána, zdá se pravděpodobné, že listina, podávající obraz klášterního majetku ještě před rokem 1224, také před tímto datem vznikla. Pokud jde o některé obce na Kamenicku a v okolí Měřína a Luk, z nichž některé se zdají ukazovat svým vznikem do druhé poloviny 12. století (Nadějov), lze v celku přijmout názor,⁹ že do třebíčského falsu nepronikly patrně proto, že kolonisace této části klášterního území byla v době jeho vzniku teprve v počátcích. Z toho, co bylo dosud řečeno, vyplývá pro dataci třebíčského falsu jeden závěr: k jeho vzniku nemohlo dojít po roce 1224, nýbrž ještě před tímto datem, rozhodně však před založením Nové Vsi; horní hranici vzniku listiny lze posunout až do počátku kolonisace Kamenicka v druhé polovině 12. století.

Richter¹⁰ přijímá dosavadní domněnku, že v třebíčském falsu uvedený Brod je starší označení dnešní Vladislavi.¹¹ Zdá se však, že ani v tomto případě nebylo pro nové založení užito jména staršího sídliště, takže tímto označením nebyla jistě nikdy a tedy ani v třebíčském falsu míněna nová osada Vladislav s tržním právem, které sem bylo pravděpodobně přeneseno z blízkého klášterního Koněšina¹²; jméno Brod označovalo, tuším, i v tomto případě spíše původní vesnické sídliště, vzniklé ze staré komunikační funkce brodu¹³. A je sotva pravděpodobné, že by skladatel třebíčské listiny označoval tímto starším jménem novou osadu Vladislav, kdyby již existovala v době sepsání listiny, a bylo by to ještě nepravděpodobnější, kdyby podle Richtera listina vskutku vznikla až po roce 1224, kdy už zřejmě existovala nová obec s kostelem, jehož nejstarší části autor sám klade do

⁹ Hosák, l. c. 169.

¹⁰ Richter, l. c. 111.

¹¹ Sedláček, l. c. 200—207.

¹² Hosák, l. c. 168.

¹³ Richter, l. c. 110, spojuje vysazení Vladislavi na městečko teprve s pozdně gotickým rozšířením původního malého kostela z první čtvrtiny 13. století, nezdá se však pravděpodobné, že došlo tehdy k úplně novému vysazení vedle starší vsi, jak soudí autor, nýbrž právě jen o rozšíření staré tržní vsi Vladislavi, vysazené asi na počátku 13. století, jak ukážeme dále, vedle původní osady Brodu, jejíž jméno však nikdy nepřešlo na novou osadu.

první čtvrtiny 13. století¹⁴. Za předpokladu, že doba vzniku třebíčského falsa souhlasí aspoň v hlavních rysech s jeho obsahem, tedy není-li výraznějšího rozporu mezi dobou jejího sepsání a tím, co je v něm k této časové hranici z klášterního majetku uvedeno, možno vyslovit domněnku, že listina byla složena ještě před založením tržní vsi Vladislavi, což by dovolovalo posunout dolní hranici vzniku třebíčské písemnosti až před rok 1200.

Není vyloučeno, že pokus o bližší určení okolností vzniku a zániku starší funkce brodu v těchto místech, jež vedly nepřímě k založení Vladislavi vedle staršího Brodu, mohl by přispět i k jednoznačnějším závěrům o době a okolnostech vzniku falsa třebíčské listiny. V úvaze o skutečném významu brodu v této oblasti nebylo dosud dosaženo jednotného výkladu. Kdyby komunikace od Třebíče, postupující po levém břehu Jihlavy, pokračovala jen nevelký Valdíkovecký (Opátovský) potok, mohl se tento název uplatňovat i pro přechody přes ostatní drobné přítoky Jihlavy, jež snad tato komunikační cesta přecházela stejně bez obtíží. Jsem však přesvědčen, že v místech brodu, jehož jméno se v třebíčské listině objevuje, pokračovala tato komunikace spíše hlavní tok — Jihlavku. Richter tvrdí, že po severojižní komunikaci není v těchto místech dostatečných stop¹⁵. Autor sám však zkoumal před časem některé staré komunikace na západní Moravě¹⁶ a podařilo se mu přesvědčivě vysledovat příčnou komunikaci západomoravskou, přetínající severojižní stezku haberskou; nazývá ji stezkou lovětínskou a jako její východiska pro nejstarší dobu určil v Čechách Chýnov, na Moravě Rajhrad. Na Třebíčsku vedla od Přibyslavic k východu po levém břehu Jihlavy, probíhající původně severozápadně od pozdějšího klášterního areálu přes dnešní osadu Týn a sestoupivši nynější třebíčskou ulicí Zdislavinou opět k řece, dospěla podél jejího toku po levém břehu k starému Brodu u dnešní Vladislavi. Jestliže však tato komunikace, jak ji znalo hlavně století 10. a 11. a ještě snad i 12., měla dosáhnout Rajhradu a Měnína přes Rokyten u Moravského Krumlova a později také přes Pravlov s důležitým mýtem, musela poblíž dnešní Vladislavi překročit na druhý břeh právě v místech starého Brodu. Odtud musela pokračovat na Číměř, Třebenice¹⁷ a Valeč, odkud jedna její větev zamířila na jih ke Znojmu, druhá směřovala na východ přes Dalešice, Dukovany a Rokyten (odkud snad bylo spojení k jihu na Mušov a Břeclav do Uher) a teprve pak cílila k Rajhradu. Časem nábyla patrně významu i větev, jež pokračovala přes Koněšín, Mohelno a Oslavany či Ivančice dále ke středu Brněnska.

¹⁴ Richter, l. c. 111.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ V. Richter, K nejstarším dějinám Třebíče, ČSPS LXI, 1953, 7—37.

¹⁷ Maně zde vyvstane údaj listiny „in media silva Trebenicensi“ a vyvstává otázka rozsahu tohoto „lesa Třebenického“.

Tyto poměry však ve 12. a 13. století s postupem osídlení a hlavně s novým rozložením politických a obchodních center a s proměnami ve státní správě doznávají některých změn¹⁸. Zvláště od 11. a ve 12. století stále vzrůstá politický a obchodní význam Brna nejprve jako sídla údělného knížectví a později jako městského tržního střediska, v kteréžto souvislosti se objevila i potřeba změny v průběhu komunikace, spojující střední Moravu s jihem Čech. Tuto změnu lze patrně uvést v časovou souvislost se zánikem moravských údělných knížectví a počátkem markrabství moravského jako nového státoprávního útvaru v rámci přemyslovského státu, tedy s první vlnou přemyslovské kolonisace. Nic ji necharakterisuje lépe než případ staršího Brodu a nově vzniklé Vladislavi. Na první pohled se zdá jako by dokonce existovala i určitá vnitřní souvislost mezi jménem prvního markraběte Vladislava III. Jindřicha¹⁹ a pojmenováním nové obce, která vzniká na levém břehu Jihlavy, zastiňujíc význam starého tržiště koněšínského a vyznačujíc nový směr transversální komunikace západomoravské od Třebíče na Brno. Je přirozené, že také hospodářský význam benediktinského kláštera v Třebíči přispěl k změnám v průběhu starých západomoravských dopravních cest; tak cesta od Znojma na sever byla vedena přímějí na Třebíč a ještě před založením městské osady procházela tržním podklášteřím dále na sever na Kamenici. Později i cesta od Brna překročila Jihlavku v místech dnešního třebíčského předměstí Jejkova a zamířila přes Krahulov na Předín a přes Telč do jižních Čech; založení městské osady třebíčské v polovině 13. století s obrovským tržištěm dokládá vzrůst jejího významu. Zdá se však, že je ještě jedna starší fáze ve vývoji města Třebíče, odpovídající oné kolonizační vlně, která se na západní Moravě projevila na př. založením Vladislavi či vznikem telečského Starého Města. Starší centrum obchodu a městského osídlení vzniklo v té době (snad koncem první čtvrtiny 13. století) na pravém břehu řeky v rozsahu dnešní Stalinovy třídy na Stařečce na zmíněné komunikaci Brno—Vladislav—Třebíč—Telč (Staré Město) — jižní Čechy. Ještě na mapě valdštejnského panství z konce dvacátých let 18. století objevuje se pro tuto část města také označení Altstadt.

Závěr, který vyplývá z našich zjištění, přispívá i k osvětlení motivů, jež snad vedly k vzniku třebíčského falsa. Právní stav klášterního majetku, jehož růst byl

¹⁸ Jak houževnatě přežívá tradice některých starých obchodních center, ukazuje na př., že teprve roku 1333 Jan Lucemburský zrušil nucenou cestu kupců z Uher přes Měnin a převedl její směr na Brno; r. 1373 stanovil markrabí Jan, aby kupci, jedoucí z Rakous, z Uher a z Polska nejezdili přes Měnin a Blučinu, nýbrž přes Brno.

¹⁹ Nelze posoudit, kolik je historického jádra v pověsti o narození Přemyslovce Vladislava v této obci, která podle této události údajně dostala své jméno. Pověst se udržela dosud a je provázena dokonce výtvarným projevem; malba, která obsah pověsti znázorňuje (*Dvorský*, I. c. 434), je však patrně teprve barokní a je dochována po několika značnějších přemalbách bez nároků na původnost.

založen na přízni brněnských a znojemských údělných knížat, byl snad poněkud ohrožen nástupem státní centralisace a rozšířením ústřední moci, představovaným zánikem údělných knížectví a vznikem moravského markrabství. Utužení zeměpanské moci vedlo patrně i třebíčský klášter ke snaze nalézt v t. zv. zakládací listině určitou právní oporu pro případ sporného nároku. Proto je pravděpodobné, že listina měla skutečně aspoň do jisté míry nahradit listinu zakládací, přičemž byl patrně uveden všechny klášterní majetek v době vzniku falsa včetně zboží právně nezajištěných a jeho původ určen jako dar knížecích zakladatelů. Stalo se tak, jak z dosavadního rozboru vyplývá, na sklonku 12. století, kdy nové správní poměry v markrabství moravském učinily tuto potřebu náležitou.

Zbývá se ještě dotknout otázky kolonisace Předína a okolí, který nepatřil třebíčskému klášteru a o němž bylo řečeno, že vznikl na dávné stezce od Brna přes Třebíč do jižních Čech²⁰. Bylo již připomenuto, že v obraze starých západomoravských komunikačních cest není tato cesta z nejstarších, neboť je možno spojovat ji teprve asi s druhou polovinou 12. století. Mám však za to, že Předín vznikl zároveň na jiné, mnohem starší komunikaci, která nebyla dosud identifikována. Právě v druhé polovině 12. století je možno zaznamenat vzrůst významu důležitého zeměpanského hradu Bítova, založeného patrně již v polovině 11. století jako oposice proti staršímu kmenovému sídlišti.²¹ Je proto možné předpokládat spojení mezi touto oblastí a Čechami od nejstarších dob; dá se rekonstruovat linií Bítov — Budkov — Štěpkov — Meziříčko — Šašovice — Želetava — Dašovice — Předín — Kněžice — Brtnice — Haberská stezka²². Jistě není náhodné, že na této předpokládané komunikaci jsou hned tři kostely, zasvěcené

²⁰ Richter, Dvě románské stavby, I. c. 111.

²¹ A. Bartušek, Bítov, státní hrad a okolí, publikace Stát. památkové správy, Praha 1957.

²² Ve visitační zprávě želetavské z r. 1672 v děkanské knize telečské v archivu musea je doložen název komunikace, vedoucí přes Želetavu jako „via regia“. Šlo patrně o západní úsek staré haberské stezky, která nabývala stále větší převahy nad starším úsekem mezi Brtnicí a Moravskými Budějovicemi, přes Heraldice, Římov, Čáslavice a Babice. Na Komenského mapě Moravy ze 17. století a na mapě Müllerově z r. 1716 je vyznačena tato trasa, vedoucí od Želetavy přes Martínkov na Mor. Budějovice. Teprve od r. 1730 byla budována jako hlavní vojenská a obchodní i poštovní komunikace mezi Prahou a Vídní dnešní státní silnice, jejíž část mezi Mor. Budějovicemi a Želetavou jde přes Horky a Litoňov. Původní zemská stezka, zv. haberská, popsána u L. Hosáka, Zemské stezky a podružné cesty na Moravě v době předhusitské, ČSPSČ LIX (1931), 83, nešla v nejstarší době z Mor. Budějovic na Jakubov a Želetavu, jak upozornil už Richter, K nejstarším dějinám Třebíče, I. c. 18. Na plánu s pohledem z r. 1707 z louckého kláštera je tato stará zemská komunikace zaznamenána v úseku mezi Mor. Budějovicemi pod Horou sv. Víta velmi výrazně, podobně jako na plánu jaroměřickém z téhož roku (srv. J. Fišer, Kaple a letohrádek na Hoře sv. Víta u Mor. Budějovic, Ročenka Měst. spořitelny v Mor. Budějovicích, 1931, 1—35).

sv. Václavu — v zatopeném bítovském podhradí²³ původně patrně románská rotunda s ossariem z přelomu 12. a 13. století, kostel typu rotundy ve Štěpkově z první poloviny 13. století²⁴ a románský chrám v Předíně v první čtvrtiny 13. století.²⁵ Zdá se tedy správným postřeh Richtův,²⁶ že Předín nebyl kolonizován z Heraltic, nýbrž vznikl ještě před německou hornickou kolonizací jako slovanská osada patrně na průsečíku dvou významných dopravních cest. První z nich vedla z Bítova na Starou Jihlavu a do Čech a její důležitost byla snad posílena v první čtvrtině 13. století na čas ještě větším administrativním osamostatněním bítovského kraje²⁷; druhá směřovala z Brna do jižních Čech a docela zastínila význam severněji položené stezky lovětínské patrně právě na přelomu 12. a 13. století, tedy v době, kdy celá Vysočina byla zasažena první mocnou vlnou přemyslovské kolonisace.

²³ *Bartušek*, l. c. 11.

²⁴ *A. Bartušek*, Zjištění původního vstupu do rotundy ve Štěpkově u Mor. Budějovic, *Umění* II (1954), 68.

²⁵ *A. Bartušek*, K otázce vzniku kostela sv. Václava v Předíně, *Umění* III (1955), 349 a *V. Richter*, Dvě románské stavby, l. c. 111, jehož dataci do první čtvrtiny 13. století zásadně přijímám.

²⁶ *Richter*, Dvě románské stavby, l. c. 111.

²⁷ *Codex Diplomaticus Bohemiae* II, č. 225, 234; *Šebánek*, l. c. 41.